

Tomasz Grzyb,
t.grzyb@student.uw.edu.pl,
Uniwersytet Warszawski, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych

Zapomniane dziedzictwo? Ślady protestantyzmu w wielokulturowej przestrzeni Podlasia i ich wykorzystanie w internetowej promocji turystycznej na poziomie regionalnym i lokalnym

Słowa kluczowe: wielokulturowość, dziedzictwo kulturowe, protestantyzm, Podlasie, promocja turystyczna

Abstrakt:

Obszary niejednolite pod względem kulturowym dzięki swojemu zróżnicowaniu bywają postrzegane jako atrakcyjne turystycznie. Takim regionem niewątpliwie jest Podlasie, pełniące od stuleci funkcję pogranicza o charakterze religijnym, etnicznym, językowym, politycznym czy wręcz cywilizacyjnym. W fizjonomii podlaskiego krajobrazu pogranicza szczególnie dostrzegalny – a zarazem uznany za atrakcyjny pod kątem turystyki – jest wpływ dziedzictwa prawosławnego (bez rozróżnienia *stricte* etnicznego), muzułmańskiego czy żydowskiego. Ślady kultury protestanckiej cieszą się zdecydowanie mniejszą popularnością w podlaskiej mozaice kulturowej – mająca niedawno miejsce okrągła rocznica zapoczątkowania ruchu reformacyjnego skłania jednak ku bliższemu przyjrzeniu się pozostałościom tej kultury. Bazując na kompleksowym rysie historii protestantyzmu na Podlasiu, zidentyfikowano związany z tą grupą wyznań zasób materialnego dziedzictwa kulturowego oraz zbadano stopień jego wykorzystania w promocji internetowej przez wybrane jednostki samorządu terytorialnego. W tym celu analizie poddano strony internetowe określonych gmin i powiatów pod kątem występowania treści związanych z protestanckim dziedzictwem kulturowym, a także umiejscowienia tych informacji w strukturze witryny.

Wprowadzenie

Jak zauważają M. Durydiwka i P. Kociszewski [2013], wielokulturowość danego obszaru może mieć wpływ na postrzeganie go jako atrakcyjnego pod kątem turystyki i tym samym stanowić podstawę (lub jedną z podstaw) kreowania jego funkcji turystycznej. Termin „wielokulturowość” jest obecnie powszechnie stosowany zarówno w dyskursie naukowym, jak i w codziennej komunikacji: wymaga więc – z uwagi na tę powszechność – doprecyzowania znaczeniowego. M. Golka [1997], definiując pojęcie, zwraca uwagę na dwie kluczowe cechy zjawiska: odmienność cech kulturowych koniecznych do identyfikacji współwystępujących grup (m.in. wygląd zewnętrzny, wyznanie, język czy system wartości) oraz wspólne zamieszkiwanie danej przestrzeni (lub bezpośrednio, niemożliwe do rozgraniczenia, sąsiedztwo, lub pretendowanie do zajmowania tego samego terytorium). W innych pracach takie obiektywne współwystępowanie na danym obszarze wielu kultur bywa określane mianem różnorodności kulturowej, zaś wielokulturowość odnoszona jest do współczesnej idei społeczeństwa składającego się z przedstawicieli różnych grup kulturowych oraz działań politycznych mających na celu regulację stosunków tych grup i podtrzymywanie ich różnorodności [Puchnarewicz 2010]. S. Owsiankowska [2010] z kolei wyróżnia trzy płaszczyzny wielokulturowości: faktyczną (istniejące zróżnicowanie kulturowe danego obszaru), w świadomości społecznej (różnice systemów wartości oraz w postrzeganiu poszczególnych grup) oraz wielokulturowość w systemie ideologicznym (pochwała

bezkonfliktowego współistnienia, promocja). Przeciętny turysta będzie poszukiwał przede wszystkim tego, co E. Puchnarewicz nazywa różnorodnością kulturową, a S. Owsiankowska – wielokulturowością faktyczną; pozostałe przywołane znaczenia są istotne z punktu widzenia organizatorów turystyki w kontekście utrzymania i wspierania rozwoju funkcji turystycznej wielokulturowego obszaru [Durydiwka, Kociszewski 2013].

W świetle powyższych rozważań nie ulega zatem wątpliwości, że Podlasie jest atrakcyjnym turystycznie regionem wielokulturowym. Stan ten jest konsekwencją bogatej historii regionu, nierozdzielnie związanej z pełnieniem funkcji pogranicza zarówno w znaczeniu politycznym, jak i kulturowym, religijnym czy cywilizacyjnym. Blisko tysiącletnie zawirowania historyczne spowodowały, że ludność współczesnego województwa podlaskiego (a zwłaszcza jego wschodnich krańców) stanowi niepowtarzalną mieszankę etniczną – przez lata tereny te wspólnie zamieszkiwali przede wszystkim Polacy, Białorusi, Ukraińcy, „Tutejsi”, Litwini i Żydzi. Wielowiekowe przenikanie się kultur i religii skutkowało wykształceniem specyficznej strefy krajobrazu pogranicza oraz niekiedy lokalnej kultury pogranicza – mieszaniny tradycji i zwyczajów, przejawiającej się także poczuciem przynależności do więcej niż jednej społeczności [Barwiński 2004].

Wielokulturowość Podlasia w kontekście turystyki była przedmiotem licznych badań szczegółowych, zaś syntezy potencjału regionu dla różnych form turystyki kulturowej dokonali m.in. M. Durydiwka i P. Kociszewski [2013]. Autorzy, prezentując wybrane przykłady miejsc zróżnicowanych zarówno pod względem etnicznym, jak i religijnym, najwięcej uwagi poświęcili dziedzictwu znanemu i popularnemu wśród turystów (m.in. śladom kultury litewskiej na Ziemi Sejneńskiej, żydowskiej w Tykocinie, prawosławnej i tatarskiej w regionie Puszczy Knyszyńskiej). Mająca niedawno miejsce pięćsetna rocznica zapoczątkowania ruchu reformacyjnego w Europie skłania jednak do przyjrzenia się dziedzictwu zdecydowanie mniej licznemu, w znacznej mierze zdegradowanemu i zapomnianemu²⁷ – dziedzictwu podlaskiego protestantyzmu. Inspiracją do podjęcia badań było ukazanie się nakładem cieszyńskiego wydawnictwa Na Pastwiskach publikacji „Polska. Bedeker ewangelicki” [Żerański 2017]. Nawiązując swoim kształtem do przewodnika, książka prezentuje bogactwo materialnego dziedzictwa ewangelickiego znajdującego się we współczesnych granicach Polski; w opisy miejsc wplecione są związane z nimi wydarzenia, historie i ciekawostki. Tło całości stanowią wydarzenia z historii Polski, co jest podkreśleniem zawierania się losów protestantów polskich w rodzimej historii. Kwestię dziedzictwa reformacji na ziemiach polskich i jego potencjalnego wykorzystania w turystyce kulturowej poruszali także A. Mikos von Rohrsheidt i J. Szczepankiewicz-Battek [2017]; z uwagi na różnice historyczne między poszczególnymi częściami kraju oraz *stricte* luterkański charakter przypadającej rocznicy, autorzy ograniczyli zakres badań do dziedzictwa kościoła ewangelicko-augsburskiego.

Artykuł jest więc próbą uzupełnienia, uszczegółowienia zarówno syntezy M. Durydiwki i P. Kociszewskiego [2013], jak i w pewnym stopniu pracy A. Mikos von Rohrscheidt’a i M. Szczepankiewicz-Battek [2017]. Zidentyfikowano zasób dziedzictwa kulturowego²⁸ protestantyzmu na Podlasiu²⁹ oraz podjęto próbę analizy jego wykorzystania

²⁷ W literaturze taki stan określany jest mianem „dziedzictwa bez dziedziców” (*disinherited heritage* lub *heirless heritage*). Zaniedbanie i brak zainteresowania dziedzictwem jest konsekwencją niewystępowania dziedziców danej spuścizny kulturowej, którzy opuścili dany obszar z jakiegoś powodu [Ashworth, Tunbridge 1996].

²⁸ W artykule autor posługuje się definicją dziedzictwa kulturowego Z. Kobylińskiego [2011, s. 22], który za takowe uznaje tę część dawnych dóbr kultury, „która została uznana za wartościową przez kolejne pokolenia i dzięki temu dotrwała do chwili obecnej”.

²⁹ Z uwagi na użyteczność jednostek podziału terytorialnego w badaniach z zakresu turystyki, na potrzeby artykułu jako Podlasie autor rozumie obszar w granicach współczesnego województwa podlaskiego, mając jednocześnie świadomość nieprzystawania tych granic do obszaru historycznego i kulturowego Podlasia.

w internetowej promocji turystycznej jednostek samorządu terytorialnego. W pracy wzięto pod uwagę trzy historycznie najbardziej rozpowszechnione na obszarze Rzeczypospolitej Obojga Narodów denominacje protestanckie: luteranizm, kalwinizm oraz tzw. braci polskich (popularnie określanych jako arianie lub antytrynitarze). W pierwszej części artykułu na podstawie opracowań historycznych w sposób przeglądowy przedstawiono dzieje protestantyzmu na Podlasiu, kładąc szczególny nacisk na rozwój kalwinizmu na pograniczu Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz wpływ niemieckojęzycznego osadnictwa w końcu XVIII i XIX wieku. Następnie opracowano listę obiektów protestanckiego dziedzictwa kulturowego, ich typologię, a także poddano analizie strony internetowej jednostek samorządu terytorialnego, w granicach których obiekty te się znajdują, pod kątem wykorzystania dziedzictwa w promocji turystycznej (m.in. objętość zamieszczonych informacji, lokalizacja w strukturze witryny). Kwerendę internetową prowadzono w lutym 2019; w jednym z przypadków (witryna samorządu województwa podlaskiego), z uwagi na brak możliwości zdalnego uzyskania niezbędnych danych, autor przeprowadził krótką rozmowę z osobami odpowiedzialnymi za prowadzenie strony.

Rozwój protestantyzmu na obszarze współczesnego woj. podlaskiego w XVI-XX wieku

Tezy Marcina Lutra, według tradycji ogłoszone 31 października 1517 w Wittenberdze, w krótkim czasie zostały rozpowszechnione nie tylko w państwach niemieckich, lecz także na obszarze całej „łacińskiej” Europy. Większą część terytorium współczesnego województwa podlaskiego stanowiły wówczas zachodnie rubieże Wielkiego Księstwa Litewskiego; do Korony należały fragmenty ziem mazowieckich: wiskiej i łomżyńskiej. Z uwagi na silne rozdrobnienie miejscowej szlachty i jej przywiązanie do katolicyzmu, brak silnych rodów magnackich mogących siłą wprowadzać nowe wyznania oraz względną słabość ośrodków miejskich idee reformacyjne nie zdobyły na Mazowszu w czasach nowożytnych większej popularności [Bogucka 1979, Kizik 2013]. Odwrotna sytuacja miała miejsce na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego, gdzie w XVI i XVII wieku zmiana wyznania (niekiedy kilkakrotnie) była zjawiskiem często spotykanym wśród szlachty i magnaterii – szacuje się, że po 1550 roku co drugi-trzeci kościół na Litwie został przynajmniej czasowo przekształcony w zbór protestancki [Bukowski 1886].

Zdaniem J. Łukaszewicza [1842], grunt pod sukces reformacji w Wielkim Księstwie Litewskim położony został już w XV wieku. Zgodnie z postanowieniami unii horodelskiej (1413), litewscy bojarzy przyjmujący katolicyzm uzyskali wyłączne prawo obsadzania urzędów w Wielkim Księstwie; w latach 30. XV wieku postanowienia te jednak złagodzone i zakaz zajmowania urzędów przez nie-katolików ograniczono do obszarów tzw. Litwy właściwej [Kizik 2013]. Mimo formalnego równouprawnienia chrześcijaństwa wschodniego i zachodniego oznaczało to faktyczną przewagę polityczną litewskich rodów katolickich na Litwie przy jednoczesnym częściowym zmarginalizowaniu pozycji stanowiącego większość prawosławnego bojarstwa ruskiego. Nie bez znaczenia były także, mimo znacznej odległości dzielącej Czechy i Litwę, wpływy husyckie – w początkach XV wieku na dworze wielkiego księcia Witolda bywał Hieronim z Pragi, przyjaciel Jana Husa i jeden z najbardziej aktywnych teologów tego ruchu religijnego [Bukowski 1886]. J. Łukaszewicz [1842] wspomina także o mającej miejsce w 1424 wyprawie Zygmunta Korybuta do objętych wojnami husyckimi Czech, w której wzięło udział wielu Litwinów – powracając do ojczyzny, przynosili oni ze sobą nowe idee.

Idee protestanckie docierały na Litwę na kilka sposobów. Po pierwsze, podobnie jak na obszarze Korony, znaczną część patrycjatu miejskiego (zwłaszcza w większych ośrodkach) stanowiła ludność niemiecka. Wiele traktatów teologicznych z okresu reformacji pisano

w języku niemieckim lub tłumaczono nań z łaciny; ożywione kontakty handlowe z miastami pruskimi i północnoniemieckimi oraz sprawne funkcjonowanie poczty kupieckiej pozwalały zaś na ich szybką dystrybucję w ośrodkach miejskich [Łukaszewicz 1842; von Rohrscheidt, Szczepankiewicz-Battek 2017]. Wpływy luterzańskie przenikały także przez granicę litewsko-pruską oraz litewsko-inflancką – w 1525 zakon krzyżacki w Prusach uległ sekularyzacji, zaś wielki mistrz Albrecht von Hohenzollern stał się świeckim księciem; stopniowo protestantyzm przyjmowała także inflancka gałąź Krzyżaków. Królewiec, stolica luterzańskich Prus Książęcych oraz siedziba największej wówczas w tej części Europy drukarni protestanckiej, stał się jednym z najważniejszych ośrodków reformacji na obszarze Rzeczypospolitej, przyjmując w II połowie XVII wieku m.in. wygnanych z innych części państwa braci polskich. Nie bez znaczenia była także tolerancyjna postawa chętnie rezydującego na Litwie Zygmunta II Augusta oraz, wynikające m.in. z powiązań rodzinnych, wpływy protestanckie w otoczeniu władcy [Banaszak 1987-1988].

O ile luteranizm nie zyskał w miastach królewskich Wielkiego Księstwa Litewskiego szczególnego uznania (liczące się zbory luterzańskie znajdowały się jedynie w Kownie i Wilnie), to szlachta i magnateria litewska chętnie dokonywała konwersji na wyznanie reformowane. Pierwsze zbory licznie powstawały w II połowie XVI wieku, zaś szczyt potęgi kalwinizmu na Litwie miał miejsce w pierwszych dekadach kolejnego stulecia. Przedstawiciele litewskich rodów szlacheckich chętnie podróżowali, a ich synowie podejmowali studia w niemieckich uniwersytetach, gdzie stykali się z nowym wyznaniem [Liedke 2004]. Przyjmowano także innowierców uchodzących z krajów zachodnich (głównie z obszaru Świętego Cesarstwa Rzymskiego), cechujących się mniejszą wolnością religijną niż szesnastowieczna Rzeczpospolita. Wyznanie reformowane było swego rodzaju spoiwem stopniowo kształtującego się nowożytnego społeczeństwa Wielkiego Księstwa Litewskiego [Birecki 2015]. Szlachta wprowadzała kalwinizm w swoich dobrach postępując na wzór ukształtowanej w krajach niemieckich zasady *cuius regio, eius religio*, często wypędzając duchownych katolickich i przejmując ich świątynie (przykładowo w 1558 w należącym do Kisków Węgrowie) – znaczne rozmiary latyfundiów magnackich (m.in. dobra Radziwiłłów birżańskich) sprawiały, że wraz z konwersją ich właścicieli w ręce kalwinistów przechodziło jednocześnie kilkanaście lub nawet kilkadziesiąt świątyń [Banaszak 1987-1988]. Wiele zborów powstawało jednak na „surowym korzeniu” (przed wszystkim na obszarach, gdzie sieć parafialna nie była dostatecznie silna) [Kosman 1986], a po mającej miejsce w XVII wieku stopniowej rekatolicyzacji szlachty litewskiej (nasilonej zwłaszcza w II połowie stulecia) zdarzało się, że obok odzyskanej przez katolików świątyni powstawał zbor. Do najważniejszych protektorów reformacji w Wielkim Księstwie Litewskim należy zaliczyć Radziwiłłów i Kisków oraz niektórych przedstawicieli innych znaczących rodów magnackich, a także wiele rodzin średniej szlachty [Łukaszewicz 1842]. Niektórzy dokonywali wielokrotnych konwersji (m.in. z katolicyzmu lub prawosławia na kalwinizm, a następnie na arianizm lub powracając z wyznania reformowanego na katolicyzm), traktując czasem nowe wyznanie jako swego rodzaju „trzecią drogę” między identyfikowanym z polskością katolicyzmem i ruskim prawosławiem [Birecki 2015].

Różnice poglądów dotyczących Trójcy Świętej doprowadziły do rozłamu w wyznaniu reformowanym: w 1562 roku wyodrębnił się radykalny odłam kalwinizmu (tzw. bracia polscy, zwani popularnie arianami, antytrynitarzami lub – w odróżnieniu od kalwinistów określających się jako Zbór Większy – Zborem Mniejszym). Pierwotnie rywalizowali oni o wpływy z kalwinistami, przejmując ich świątynie, jednak znaczna część zborów ariańskich przestawała istnieć wraz ze śmiercią ich fundatora [Łukaszewicz 1842]. W XVII wieku ich wpływy stopniowo malały, a na przełomie lat 50. i 60. XVII stulecia edykt banicyjny Jana Kazimierza zmusił arian do emigracji lub konwersji na katolicyzm (w nielicznych przypadkach zezwolono na przejście na kalwinizm) [Tazbir 2006].

Wprowadzenie reformacji w województwie podlaskim było przede wszystkim zasługą posiadającej na Podlasiu rozległe dobra magnaterii litewskiej, w tym birżańskiej gałęzi rodu Radziwiłłów, spokrewnionych z nimi Kiszaków oraz powinowatych i współpracowników domu radziwiłłowskiego [Łukaszewicz 1842, Bagińska 2002]. Najsilniejszym ośrodkiem reformacji w południowej części regionu był Węgrów, gdzie w 1558 Anna z Radziwiłłów Kiszczyna ufundowała w miejscu dotychczasowego kościoła katolickiego zbór kalwiński, który kilka lat później, dokonując konwersji na arianizm, przekazała braciom polskim. Arianie w Węgrowie utrzymali się do początku lat 90. XVI wieku – po śmierci Jana Kiszki, syna Anny, dobra przeszły w ręce Radziwiłłów, którzy powtórnie wprowadzili kalwinizm i w latach 30. XVII wieku ufundowali drewniany zbór [Wyszomirski 1959]. W czasie wojny trzydziestoletniej ze zboru kalwińskiego zaczęli korzystać okoliczni luteranie; węgrowski pastor obsługiwał ewangelicką ludność Warszawy od 1651 aż do II połowy XVIII wieku [Chlebowski 1893]. Krasieńscy, nowi właściciele miasta, prowadzili zdecydowaną politykę kontrreformacyjną, w wyniku której protestantyzm w Węgrowie uległ w II połowie XVII wieku znacznemu osłabieniu (m.in. w 1678 spalono zbór). Świątynię odbudowano, jednak aż do końca XVIII wieku węgrowska społeczność ewangelicka walczyła o przetrwanie. Pod koniec XVI wieku zbory reformowane istniały także w sąsiednich miejscowościach południowej części województwa należących do Kiszaków i Radziwiłłów, m.in. Ruskowie (1580-1619), Mordach (1552-1571) i Sokołowie (ok. 1558-1590) [Sulimierski i in. 1885, Chlebowski i in. 1889, 1890].

We współczesnych granicach województwa podlaskiego znajdowały się dwa istotne ośrodki braci polskich. Zbór w Suraziu został założony przez Pawła Orzechowskiego w momencie uzyskania przez niego starostwa suraskiego (ok. 1590). Orzechowski, właściciel rozległych dóbr na Chełmszczyźnie, był znanym patronem arian w północnej Małopolsce. Zbór prawdopodobnie przestał istnieć w 1612 po śmierci jego fundatora [Tworek 1959, Bagińska 2002]. Kilka lat po fundacji suraskiej (1594) starosta filipowski Krzysztof Morsztyn założył zbór ariański w Filipowie. O sile ośrodka świadczy fakt, że Morsztyn wielokrotnie gościł w Filipowie Fausta Socyna, teologa i jednego z twórców doktryny braci polskich. W 1608 w Filipowie przyszedł na świat Andrzej Wiszowaty, wnuk Socyna i jeden z najważniejszych siedemnastowiecznych myślicieli ariańskich. Arianizm w Filipowie upadł około 1620 roku w wyniku utraty protektorów oraz reakcji katolickiej związanej z okolicznymi misjami dominikańskimi [Grzesik 2010]. O braciach polskich w okolicach Białegostoku wspomina J. Tazbir [2008] – pojawili się oni tam jako dzierżawcy dóbr radziwiłłowskich już w latach 20. i 30. XVII wieku; nie mogli jednak zakładać swoich zborów [Kosman 1986]. W czasie „potopu szwedzkiego” do Zabłudowa i okolicznych włości docierali arianie liczący na protekcję Radziwiłłów w związku z wydanym przez Jana Kazimierza edyktem banicyjnym.

Za pierwszą parafię kalwińską w obecnych granicach województwa podlaskiego uznaje się ufundowany i uposażony na początku II połowy XVI wieku przez Eustachego Wołowicza³⁰ zbór w Sidrze [Bagińska 2002, Żerański 2017]. Nieudaną próbę jego rekatolicyzacji podjął pod koniec XVII wieku Adam Szczuka, ówczesny właściciel dóbr, jednak z uwagi na silne naciski ze strony pruskiej nie zlikwidował zboru, lecz równolegle ufundował nową parafię katolicką [Chlebowski i in. 1889]. Budynek zboru, kilkakrotnie zamykany w XVIII wieku przez katolickiego biskupa wileńskiego, przetrwał do lat 80. XIX wieku; współcześnie zachowały się jego fundamenty.

Radziwiłłowie wprowadzali wyznanie reformowane także w pozostałych swoich włościach na pograniczu podlasko-litewskim. W końcu XVI wieku (1582-1599) dobra

³⁰ W *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* założenie zboru w Sidrze mylnie przypisuje się innym właścicielom miasteczka – Mikołajowi Naruszewiczowi lub Hołowczyńskim [Chlebowski i in. 1889]

siemiatyckie znajdowały się w rękach Krzysztofa Radziwiłła, a w mieście między 1588 a 1598 istniał zbór kalwiński [Maroszek 1989]. Istnieją jednak rozbieżności dotyczące daty jego założenia oraz siedziby – w niektórych opracowaniach można odnaleźć informację, że kalwinizm w Siemiatyczach zaprowadzili już w latach 60. XVI wieku Olelkiewiczowie, przekształcając kościół parafialny w zbór. A. Oleksicki [1989] twierdzi z kolei, że w pobliżu rynku istniał odrębny budynek zboru, rozebrany na przełomie XVI i XVII wieku. Historycy jednak zgodnie przyznają, że wraz z przejściem dóbr siemiatyckich w ręce Sapiechów (1599) w mieście ponownie wprowadzono katolicyzm [Maroszek 1989].

W wieku XVII zbory reformowane były fundowane oraz cieszyły się protekcją przede wszystkim przedstawicieli kolejnych pokoleń Radziwiłłów. W 1608 Krzysztof II Radziwiłł ufundował zbór w Zabłudowie, który w późniejszych latach stał się najważniejszą świątynią kalwińską dystryktu podlaskiego Jednoty Litewskiej – przy zborze rezydował senior podlaski oraz dwaj ministrowie, których zadaniem było nauczanie w miejscowej szkole³¹, założonej przez Janusza Radziwiłła [Bagińska 2002]. Zabłudów był także wielokrotnie miejscem synodów litewskiego duchowieństwa kalwińskiego. Dobra zabłudowskie służyły jako uposażenie podlaskich zborów w dobrach radziwiłłowskich: miejscowego, orlańskiego oraz węgrowskiego. W końcu „potopu szwedzkiego” w Zabłudowie i okolicach ukrywało się kilkudziesięciu arian (patrz wyżej). Pożar miasta w 1685 strawił także zbór kalwiński; świątynię jednak odbudowano i istniała ona aż do lat 60. XIX wieku [Chlebowski 1894]. Na początku lat 20. XVII wieku ufundowano także zbór w Orli, a w 1643 roku Janusz Radziwiłł przeniósł lokalny targ z czwartku na niedzielę z zastrzeżeniem, by handel rozpoczynał się po nabożeństwie w zborze. Podobnie jak w Zabłudowie, w połowie XVII wieku w orlańskim zborze kilkakrotnie odbywały się synody (m.in. zjazd duchowieństwa Wielkopolski, Małopolski, Litwy oraz przedstawicieli z Prus w 1644) [Łukaszewicz 1842]. W XVIII wieku zbór stopniowo podupadał – został uwzględniony w spisie świątyń kalwińskich w 1716 i 1732; podobny rejestr przeprowadzony w 1754 nie uwzględnia orlańskiej świątyni [Chlebowski i in. 1886].

Piotr Kochlewski, jeden z najbliższych współpracowników Krzysztofa Radziwiłła, ufundował w 1638 świątynię kalwińską w Nurcu. Zbór został jednak założony prawdopodobnie siedem lat wcześniej przez ówczesnego właściciela dóbr, Piotra Piekarskiego. Fundator, uposażając zbór na swoich podlaskich majątnościach, w testamencie nakazał swoim potomkom utrzymanie świątyni w możliwie najlepszym stanie [Trawicka 1963]. Za panowania Augusta II katolicy podjęli próbę przejęcia świątyni, jednak został on uwzględniony w spisach z 1732 i 1754 jako filia zboru w Jamnie [Łukaszewicz 1842]. Dalsze losy nurzeckiego zboru, z uwagi na brak źródeł, są nieznane – upadł on prawdopodobnie w II połowie XVIII wieku z powodu braku wiernych (w latach 60. wyposażenie przeniesiono do innych świątyń) [Kosman 1986, Birecki 2015].

Wraz z pokojem oliwskim (1660), kończącym kilkuletnie zmagania z wojskami szwedzkimi, rozpoczął się trwający stulecie okres stopniowego słabnięcia wpływów protestanckich na Podlasiu i w Wielkim Księstwie Litewskim. W czasie walk polsko-szwedzkich oraz polsko-rosyjskich wiele zborów uległo zniszczeniu, a znaczna część wiernych zginęła lub została zmuszona do emigracji z uwagi na oskarżenia o zdradę. Osłabła także protekcja magnacka – pozycja Radziwiłłów birzańskich uległa zachwianiu w wyniku opowiedzenia się Janusza i Bogusława po stronie szwedzkiej oraz śmierci tego ostatniego w 1670 [Łukaszewicz 1842]. Mecenat indywidualny został zastąpiony słabszym mecenatem zbiorowym – w XVIII wieku gminom kalwińskim patronowała przede wszystkim stopniowo

³¹ Podobnie jak wiele zlokalizowanych przy zborach kalwińskich szkół, także i zabłudowska miała charakter lokalny, jednak w połowie XVII wieku Janusz Radziwiłł podjął próbę stworzenia szkoły i biblioteki dla młodzieży litewskiej i małopolskiej, kształcącej m.in. przyszłych ministrów; plany pokrzyżował wybuch wojny polsko-szwedzkiej w 1655 [Łukaszewicz 1842, Bagińska 2002].

rosnąca w siłę litewska średnia szlachta [Kosman 1986]. Wzmogły się także (zwłaszcza podczas wojny północnej i w czasach saskich) tendencje kontrreformacyjne – dość powszechnie zdarzały się podpalenia i zamknięcia zborów, a parafie reformowane pozbawiano uposażeń oraz zakazywano napraw i remontów w świątyniach. Wyznawcy kalwinizmu, nie uzyskując wsparcia w Rzeczypospolitej, często zwracali się o pomoc do władców okolicznych państw, zwłaszcza panujących w Prusach Hohenzollernów; ustawa sejmowa z 1768, oficjalnie wprowadzająca wolność religijną w państwie polsko-litewskim, została przyjęta pod naciskiem państw ościennych [Kosman 1986].

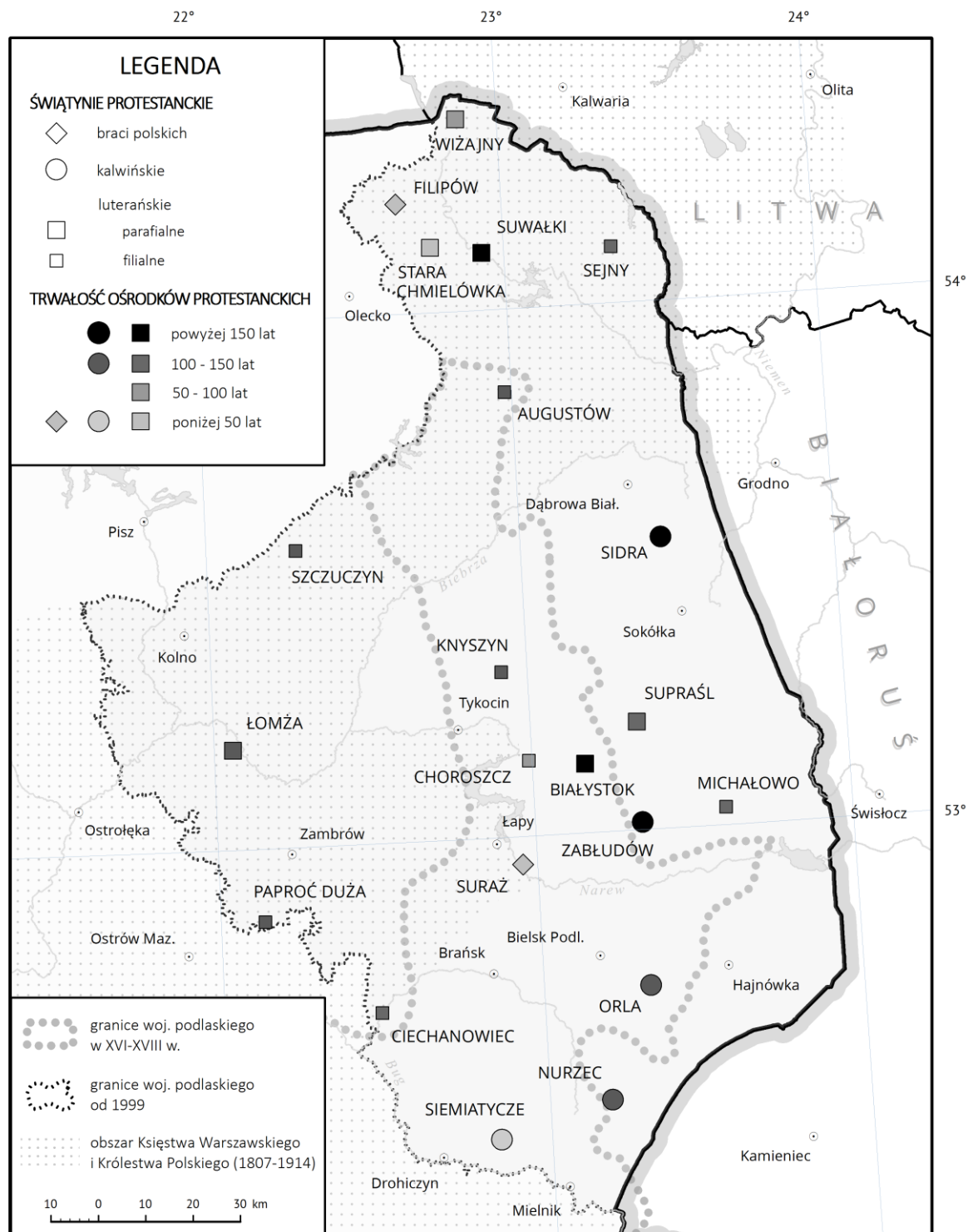
W momencie utraty przez Polskę niepodległości w obecnych granicach województwa podlaskiego istniały dwa zbory ewangelickie, obydwie konfesje reformowanej: w Sidrze i w Zabłudowie. Przejście znacznej części tego obszaru pod administrację pruską w latach 1795-1807 wiązało się z napływem do miast niemieckich urzędników, żołnierzy i rzemieślników oraz rolników na obszary wiejskie; zjawisko to miało swój początek już w XVIII wieku, kiedy podobną kolonizację prowadzili niektórzy właściciele podlaskich miast prywatnych (m.in. Jan Klemens Branicki w Białymstoku czy Anna Jabłonowska w Siemiatyczach) [Róžański 2014]. Od połowy XVIII wieku odnotowywano także przygraniczną kolonizację mazurską w okolicach Suwałk i Łomży [Stegner 1989]. Napływający na ziemie polskie niemieckojęzyczni osadnicy w większości wyznawali luteranizm, zaś mniej więcej co dziesiąty – wyznanie reformowane. Zmiany terytorialne związane z wojnami napoleońskimi w pewnym stopniu wpłynęły na zahamowanie kolonizacji niemieckiej; pewna część stopniowo asymilujących się osadników jednak pozostała. Niemniej już od 1816 rząd rosyjskiego Królestwa Polskiego stosował zachęty do zorganizowanej kolonizacji – szacuje się, że na ziemie w XIX wieku napłynęło co najmniej 50 tys. niemieckojęzycznych osadników. Korzystna unia celna między Cesarstwem Rosyjskim a Królestwem była impulsem do dynamicznego rozwoju przemysłu i handlu na jego obszarze – w I połowie XIX wieku na ziemie polskie napływali więc przede wszystkim fabrykanci oraz robotnicy. Zaostrzenie polityki celnej po upadku powstania listopadowego skutkowało przeniesieniem wielu zakładów przemysłowych (zwłaszcza przemysłu włókienniczego) w granice Cesarstwa, a w związku z tym – napływ Niemców na obszar tzw. obwodu białostockiego (od 1842 przyłączonego do guberni grodzieńskiej), na mocy układu tylżyckiego z 1807 włączonego bezpośrednio do Cesarstwa Rosyjskiego.

Rozwój ewangelickiej sieci parafialnej w północno-wschodniej części Królestwa Polskiego miał miejsce przede wszystkim w latach 30. i 40. XIX wieku – powstały wówczas parafie w Suwałkach (przeniesiona w 1838 z pobliskiej Starej Chmielówki), Paproci Dużej (1838), Łomży (1839) i Wiżajnach (1844) oraz filiały w Augustowie (1840), Szczuczynie (1840) i Sejnach (1841); pastory ewangeliccy służyli także jako duszpasterze w Grajewie, Jedwabnem, Kolnie, Stawiskach i Tykocinie [Jemielity 2003, Żerański 2017]. Pierwsze nabożeństwo luterzańskie w Białymstoku miało miejsce już w 1796, zaś sześć lat później do miasta przeniesiono podupadającą zabłudowską parafię reformowaną, jednocześnie przekształcając ją w luterzańską. W 1829 wzniesiono kościół ewangelicki, w jego pobliżu zaś plebanię i szkołę [Stegner 1989]; w tym czasie powstała także podlegająca parafii białostockiej kaplica w Knyszynie. W drugiej połowie stulecia świątynie luterzańskie powstawały przede wszystkim w filiałach parafii białostockiej – m.in. w Siemiatyczach (kaplica cmentarna), Supraślu (kaplica 1834, kościół 1885), Michałowie (kaplica 1835, kościół 1898), Choroszczy (kaplica 1848, kościół 1910) i Ciechanowcu (kościół 1885)³². Świątynie budowano ze składek wiernych lub były one fundowane przez mających często niemieckie korzenie i będących zarazem ewangelikami właścicieli miejscowych zakładów przemysłowych (m.in. staraniem Zachertów w Supraślu i Moesów w Choroszczy) [Róžański

³² Oprócz wymienionych miejscowości znaczne grupy ewangelików istniały także w Dobrzyniewie, Bielsku Podlaskim i Łapach; nie posiadali oni jednak własnych kaplic [Róžański 2014].

2014]; jedynie w Łomży w 1853 miejscowej gminie ewangelickiej udało się przejąć na własne potrzeby zaniedbany kościół popijarski [Jemielity 2003]. W pierwszych latach językiem używanym w zborach był przede wszystkim niemiecki, jednak wraz z postępującą asymilacją ludności nabożeństwa odbywały się coraz częściej po polsku [Stegner 1989].

W związku z napływem wyznawców luteranizmu w XIX wieku udział ewangelików reformowanych w protestanckiej ludności Podlasia uległ zmniejszeniu. Przedstawiciele obu konfesji w znacznej mierze korzystali wspólnie ze świątyń luterskich; nie bez znaczenia był także fakt połączenia w 1817 pruskich ewangelików augsburskich i reformowanych w jeden kościół unijny. W latach 80. XIX wieku rozebrano opuszczony czterdzieści lat wcześniej zbor reformowany w Sidrze, ostatnią pozostałość reformacji szlacheckiej na Podlasiu. Tuż przed wybuchem pierwszej wojny światowej, z uwagi na wzrastającą liczbę wiernych, w Białymstoku oddano do użytku nowy kościół ewangelicki. Kilka lat wcześniej, w 1907, z filiałów białostockich utworzono nową parafię *Białystok-Land*, istniejącą do 1919; szacuje się, że w przededniu wybuchu I wojny światowej w Białymstoku mieszkało około 4,5 tys. ewangelików, w przekształconych w nową parafię filiałach dalsze 4 tys. [Różański 2014], zaś na ziemiach Królestwa Polskiego znajdujących się obecnie w granicach woj. podlaskiego – między 5 a 7 tys. [Jemielity 2003].

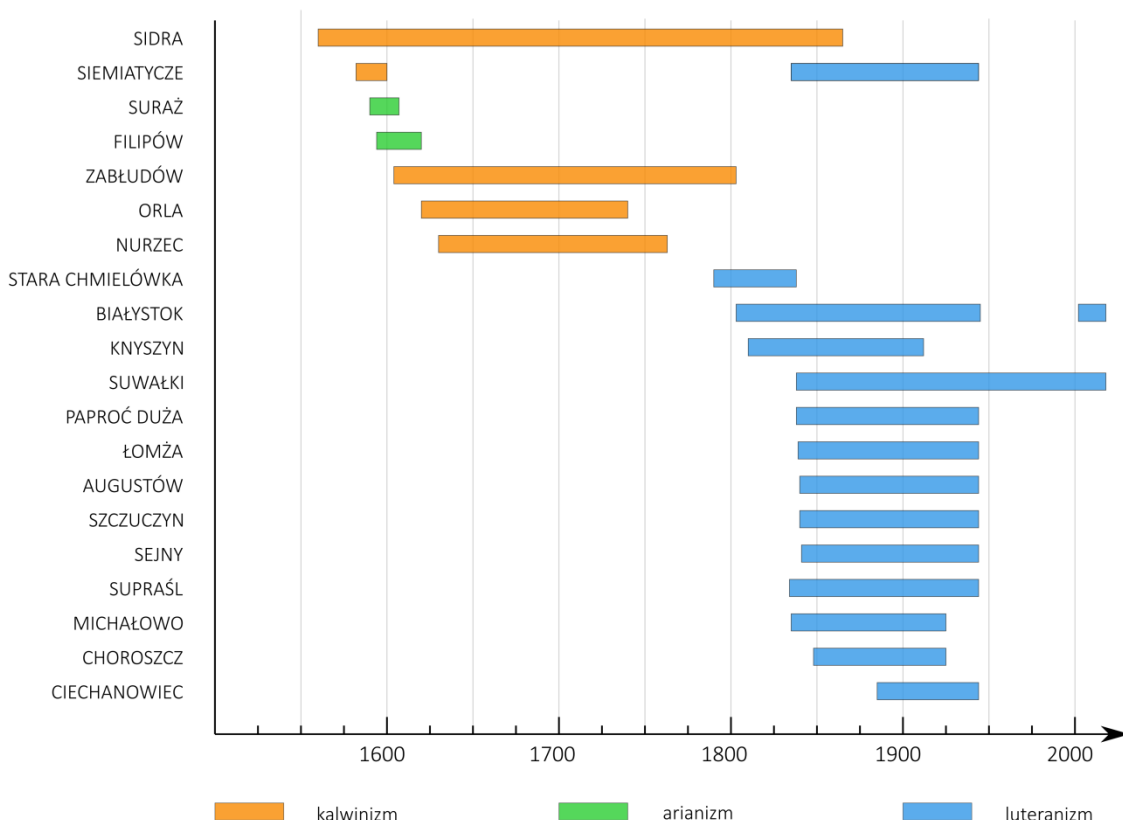

Ryc. 1. Rozmieszczenie i trwałość funkcjonowania historycznych ośrodków protestanckich we współczesnych granicach województwa podlaskiego

Źródło: opracowanie własne.

Dwudziestolecie międzywojenne przyniosło pewną stabilizację – według przeprowadzonych w 1921 i 1931 spisów powszechnych obszar współczesnego woj.

podlaskiego zamieszkiwało kilkanaście tys. wyznawców ewangelicyzmu augsburskiego i reformowanego. Użytkowano większość powstałych w XIX wieku świątyń (poza Szczuczynem i Choroszczą). Ważną cezurą była jednak II wojna światowa – niektóre świątynie (m.in. w Ciechanowcu, Łomży, Michałowie) uległy zniszczeniu i zostały bezpośrednio lub w późniejszych latach rozebrane; inne zostały przejęte przez kościół rzymskokatolicki (m.in. Białystok, Sejny oraz oficjalnie w latach 90. XX wieku Supraśl). Współcześnie na obszarze województwa podlaskiego istnieją dwie parafie ewangelicko-augsburskie: suwalska i białostocka; jedynie parafia suwalska posiada swój kościół.

Ryc. 2. Trwałość funkcjonowania historycznych ośrodków protestanckich we współczesnych granicach woj. podlaskiego – ujęcie porównawcze

Źródło: opracowanie własne.

Dziedzictwo kulturowe podlaskiego protestantyzmu współcześnie

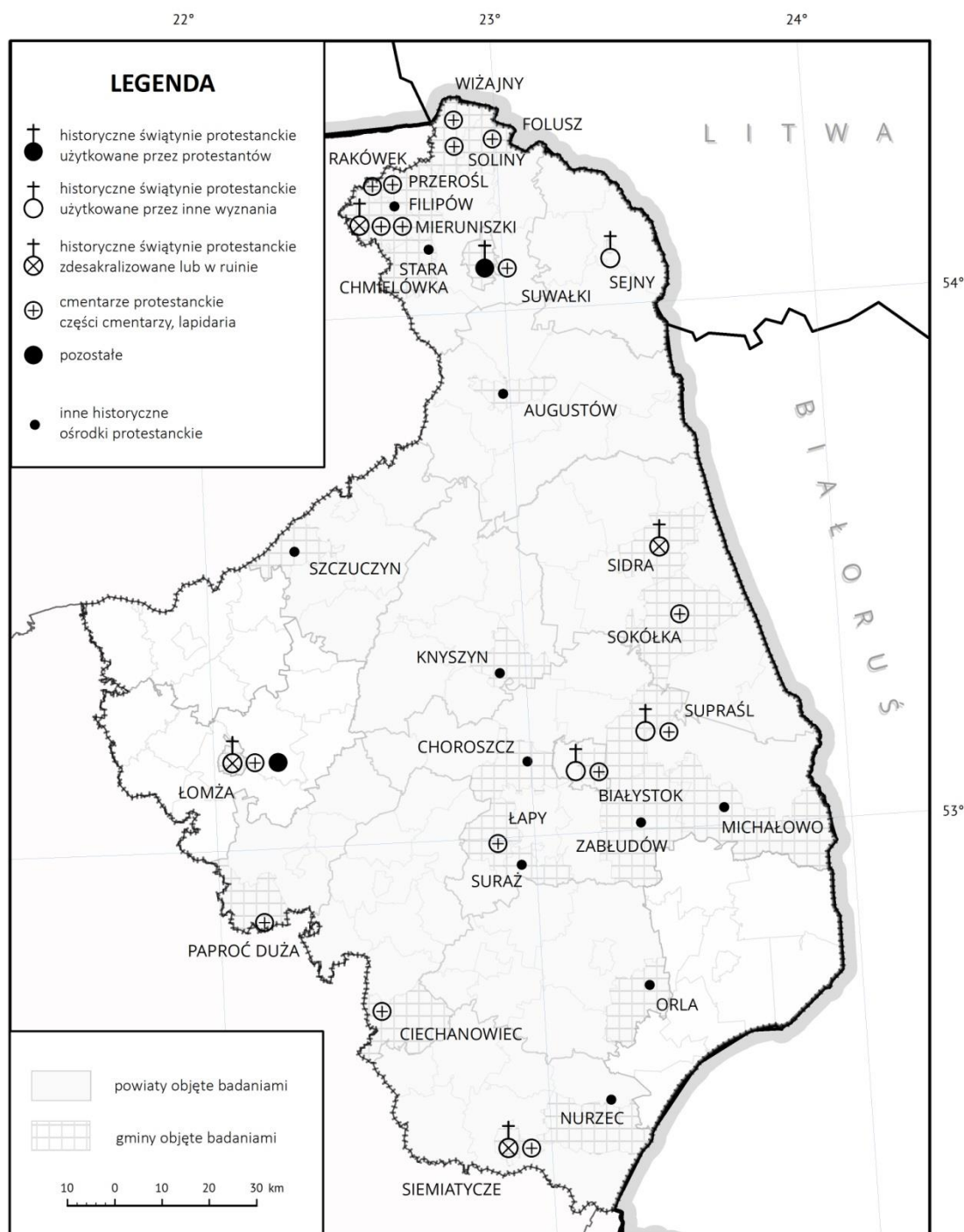
Jak wynika z powyższych rozważań, można wyróżnić dwa najważniejsze okresy, w których znaczenie denominacji protestanckich w mozaice religijnej podlaskiej społeczności było największe: okres „kalwiński” (między czwartą ćwiartką XVI wieku i pierwszą XVIII) oraz „luterkański” (między drugą ćwiartką XIX wieku a II wojną światową) (patrz ryc. 2). Upływ czasu oraz przemiany polityczno-religijne u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej spowodowały, że współcześnie materialne ślady wyznania reformowanego uległy niemal całkowitemu zatarciu. Nieco lepiej przedstawia się sytuacja dziedzictwa luterkańskiego, które po opuszczeniu w czasie II wojny światowej przez potencjalnych „dziejczków” zostało częściowo zagospodarowane i objęte ochroną konserwatorską.

Podstawą wyboru obiektów do dalszych badań była zatem analiza zestawienia zabytków nieruchomych w rejestrze zabytków województwa podlaskiego. Na liście znajduje

się łącznie 25 obiektów materialnego dziedzictwa kulturowego protestantyzmu, wśród których można, wzorując się na pracy A. Mikosa von Rohrscheidt i J. Szczepankiewicz-Battek [2017] wyróżnić pięć najważniejszych grup:

1. Historyczne świątynie protestanckie użytkowane przez protestantów. Jak już wspomniano wcześniej, jedynym czynnym kościołem ewangelicko-augsburskim na obszarze województwa podlaskiego jest suwalski kościół p.w. Świętej Trójcy, oddany do użytku w 1850.
2. Historyczne świątynie protestanckie użytkowane przez inne wyznania. Do tej grupy należy zaliczyć dawne kościoły luterzańskie w Sejnach, Białymstoku i Supraślu. Wszystkie są obecnie użytkowane przez Kościół Rzymskokatolicki jako świątynie filialne (Sejny, Supraśl) lub parafialne (Białystok). Poza kościołem w Supraślu, którego sprawy własnościowe zostały uregulowane dopiero na początku lat 90. XX wieku, pozostałe świątynie zostały przejęte przez katolików niemal natychmiast po ustaniu działań wojennych na przełomie 1944 i 1945.
3. Historyczne świątynie protestanckie zesakralizowane lub w ruinie. Zmiana funkcji dotyczy niewielkich kaplic cmentarnych w Łomży (obecnie dom pogrzebowy i kaplica przedpogrzebowa) oraz Siemiatyczach (niewielkie muzeum sztuki sepulkralnej pod auspicjami lokalnego ośrodka kultury). Znajdujący się w Mieruniskach gotycko-renesansowy kościół ewangelicki został zniszczony w trakcie działań wojennych w 1945, zaś fundamenty zboru kalwińskiego w Sidrze są jedynym materialnym śladem historycznego ewangelicyzmu reformowanego na obszarze województwa podlaskiego.
4. Cmentarze protestanckie, części cmentarzy, lapidaria. Jest to zdecydowanie najliczniejsza grupa obiektów (16).
5. Pozostałe. Są to budynki nie pełniące funkcji ani sakralnych, ani grzebalnych; do tej grupy zaliczono jeden obiekt – dziewiętnastowieczny tzw. Dom Pastora w Łomży.

Rozmieszczenie przestrzenne obiektów objętych ochroną przedstawia ryc. 3. Zauważalna jest koncentracja dziedzictwa (po)ewangelickiego w północnej części województwa, zwłaszcza na obszarach wiejskich na pograniczu dawnych Prus i Suwalszczyzny – jest to efekt sygnalizowanej wcześniej kolonizacji mazurskiej. Położenie pozostałych obiektów, poza ośrodkami w okolicach Białegostoku, cechuje się znacznym rozproszeniem – znajdują się one przede wszystkim w dziewiętnastowiecznych ośrodkach przemysłowych, współcześnie będących niewielkimi miasteczkami pełniącymi funkcje lokalne.

Ryc. 3. Wybrane obiekty materialnego dziedzictwa kulturowego protestantyzmu we współczesnych granicach województwa podlaskiego
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Narodowego Instytutu Dziedzictwa.

Wykorzystanie dziedzictwa podlaskiego protestantyzmu w promocji internetowej samorządów

Promocja jest najczęściej stosowanym przez władze samorządowe instrumentem marketingowym służącym komunikacji z otoczeniem. Działania promocyjne mogą być skierowane do wewnątrz (mieszkańcy oraz odwiedzający znajdujący się w danym momencie w konkretnej miejscowości) lub na zewnątrz (potencjalni turyści, inwestorzy, otoczenie konkurencyjne) [Florek 2007]. Marketing zewnętrzny ma na celu, obok obiektywnego informowania o danej jednostce, przede wszystkim kształtowanie jej pozytywnego wizerunku pozwalającego na osiągnięcie przewagi konkurencyjnej i przyciągnięcie podmiotów zainteresowanych prezentowaną ofertą (w tym ofertą turystyczną) [Koszembar-Wiklik 2013]. Mimo stale zwiększającej się roli serwisów społecznościowych (obecnie przede wszystkim Facebooka i Instagrama) jako kanału komunikacji i promocji jednostek samorządu terytorialnego, strona internetowa, choć stopniowo tracąca na znaczeniu, nadal postrzegana jest jako podstawowe, wręcz standardowe narzędzie internetowego segmentu promotion mix – filaru nowoczesnej, zintegrowanej kompozycji marketingowej samorządów [Maciejowski 2003, Łopacińska 2014]. Oficjalne witryny internetowe gmin i powiatów wciąż są, obok artykułów Wikipedii, jednymi z pierwszych wyników uzyskiwanych po wpisaniu w wyszukiwarkę nazwy danej jednostki – a zatem prawdopodobnie pierwszymi źródłami, z których mógłby skorzystać potencjalny turysta poszukujący informacji o walorach i atrakcjach turystycznych gminy czy powiatu.

Zdaniem K. Biełuszki [2015], poprawnie skonstruowany pod względem marketingowym portal jednostki samorządu terytorialnego powinien w atrakcyjnej formie prezentować walory i atuty danej miejscowości. Autorka podkreśla konieczność wyraźnego adresowania zamieszczanych na stronie internetowej treści. Innymi słowy oznacza to, że struktura witryny jest profilowana pod kątem konkretnych grup docelowych użytkowników (mieszkańców, inwestorów, turystów...) poprzez zebranie informacji o charakterze promocyjnym, administracyjnym czy informacyjnym i nadanie temu zbiorowi odpowiedniej, jednoznacznie odnoszącej się do zakładanej grupy docelowej, nazwy. Sprofilowanie portalu ułatwia poruszanie się po nim i wyszukiwanie niezbędnych w danej sytuacji informacji. Idea integracji komunikacji marketingowej zakłada spójność działania wszystkich stosowanych narzędzi i kanałów komunikacyjnych – na stronie internetowej powinny więc znaleźć się odnośniki do prowadzonych przez daną jednostkę kont na portalach społecznościowych (m.in. strona na Facebooku, konto na Instagramie) [Gębarowski 2011]. Pójściem o krok dalej jest stworzenie oddzielnego portalu, poświęconego konkretnej dziedzinie (np. turystyce), do którego można dotrzeć zarówno poprzez zamieszczone na głównym portalu odsyłacze, jak i poprzez wyszukiwarkę. Obecnie coraz więcej jednostek (zwłaszcza miast) decyduje się na utworzenie portalu turystycznego, przybierającego formę wirtualnego przewodnika po oferowanych produktach turystycznych, pozwalającego zarazem na elastyczne dopasowywanie prezentowanej oferty do zainteresowań odwiedzającego [Ćwiklińska 2012].

Z uwagi na konstrukcję polskiego porządku prawnego, w którym kompetencje związane z promocją turystyczną przypisano wszystkim poziomom samorządu terytorialnego, wstępne badanie objęło zarówno poziom gminny, jak i powiatowy oraz województwa. Wybrano łącznie 25 gmin i miast na prawach powiatu; oprócz piętnastu jednostek, na których obszarze zlokalizowane są uwzględnione w rejestrze zabytków obiekty dziedzictwa, uwzględniono także w celach porównawczych 10 gmin, w których granicach historycznie znajdowały się istotne lokalne ośrodki protestantyzmu. Wyodrębniono także jedenaście powiatów ziemskich, do których należy przynajmniej jedna z dwudziestu pięciu badanych gmin oraz uwzględniono województwo podlaskie jako całość. Łącznie wstępnym badaniom

poddano 37 jednostek – dla każdej z nich przeprowadzono kwerendę jej strony internetowej pod kątem występowania informacji o obiektach protestanckiego dziedzictwa kulturowego ogółem, a także ich szczegółowego umiejscowienia w strukturze portalu (patrz tab. 1). Jednostki wybrane do analizy zaznaczono na ryc. 3.

W przypadku Wrót Podlasia, oficjalnej strony internetowej samorządu województwa podlaskiego, nie uzyskano żadnych informacji na temat protestanckiego dziedzictwa kulturowego. Z rozmowy z pracownikami Urzędu Marszałkowskiego Województwa Podlaskiego odpowiedzialnymi za redakcję portalu wynika, że baza atrakcji turystycznych województwa (potencjalne źródło informacji) jest nieaktywna od kilku lat z uwagi na zdezaktualizowanie się części znajdujących się w niej treści – ponowne uruchomienie bazy jest planowane w ramach trwającej przebudowy turystycznej części portalu. Internetowa promocja turystyczna regionu odbywa się obecnie we współpracy z Podlaską Regionalną Organizacją Turystyczną przy pomocy nowoczesnego portalu Podlaskie Travel – prezentowane produkty turystyczne nie uwzględniają jednak protestanckiego dziedzictwa kulturowego.

Nieco łatwiej jest odnaleźć informacje o obiektach protestanckiego dziedzictwa kulturowego na stronach powiatów. Było to możliwe dla czterech z jedenastu jednostek (powiaty: grajewski, sejneński, siemiatycki, zambrowski). Jedynie w przypadku powiatu siemiatyckiego informacje znajdowały się w części *stricte* poświęconej turystyce; w pozostałych jednostkach były to podstrony zawierające charakterystykę gmin (grajewski, zambrowski) oraz spis zabytków (sejneński). Badane fragmenty są krótkie i lakoniczne, ograniczają się do wskazania nazwy konkretnego obiektu. Interesujący wydaje się fakt, że w przypadku dwóch powiatów (grajewski, zambrowski), zamieszczone tam informacje dotyczące wpływów protestanckich w Szczuczynie i Paproci Dużej, nie zostały uwzględnione przy redagowaniu portali gmin, w których te miejscowości są położone (Szczuczyn, Szumowo).

Najwięcej materiału udało się pozyskać ze stron gmin i miast na prawach powiatu – informacje o dziedzictwie kulturowym protestantyzmu znalazły się na 14 z 25 witryn (56%). W dużej mierze były to krótkie wzmianki o istnieniu tych obiektów; obszerniejsze i opisy zamieszczono m.in. na stronie internetowej Łomży (krótka historia cmentarza ewangelickiego i znajdującej się na nim kaplicy), Orli (rys historyczny zboru kalwińskiego) czy Siemiatycz (charakterystyka architektoniczna dawnej kaplicy). Informacje zamieszczone były przede wszystkim na stronach opisujących atrakcje turystyczne gmin (8) oraz historię gminy (7), a także ogólną charakterystykę badanej jednostki (3). W przypadku czterech gmin wzmianki o dziedzictwie protestantyzmu można było odnaleźć w więcej niż jednym miejscu. Brak zamieszczonych informacji odnotowano w 11 gminach – większość z nich stanowiły jednostki, w których dziedzictwo protestanckie występowało historycznie, a obecnie nie pozostały po nim żadne materialne pozostałości. Biorąc pod uwagę konstrukcję poszczególnych stron internetowych, jedynie Białystok posiada oddzielny portal poświęcony turystyce – w pozostałych gminach informacji należało szukać przeglądając przywołane powyżej zakładki tematyczne (patrz zestawienie w tabeli 1).

Tab. 1. Miejsce umieszczenia informacji o protestanckim dziedzictwie kulturowym w strukturze stron internetowych jednostek samorządu terytorialnego

Lp.	Poziom gminy		Poziom powiatu	
	Nazwa gminy	Lokalizacja informacji	Nazwa powiatu	Lokalizacja informacji
1	Augustów (gm. m.)	-	augustowski	-
2	Choroszcz	Turystyka	białostocki	-
3	Michałow	Rys historyczny	białostocki	-
4	Łapy	-	białostocki	-

5	Supraśl	Turystyka	białostocki	-
6	Suraz	-	białostocki	-
7	Zabłudów	-	białostocki	-
8	Białystok	Turystyka	Białystok (m)	Turystyka
9	Orla	Historia	bielski	-
10	Szczuczyn	-	grajewski	Gminy
11	Łomża	Historia, Turystyka	Łomża (m)	Historia, Turystyka
12	Knyszyn	-	moniecki	-
13	Sejny	Sejny w skrócie	sejneński	Zabytki
14	Nurzec-Stacja	-	siemiatycki	-
15	Siemiatycze (gm. m.)	Historia, Informacja turystyczna	siemiatycki	Turystyka
16	Sidra	Charakterystyka gminy	sokólski	-
17	Sokółka	-	sokólski	-
18	Bakałarzewo	Charakterystyka gminy, Atrakcje turystyczne	suwalski	-
19	Filipów	Historia	suwalski	-
20	Przerośl	Historia, Atrakcje turystyczne	suwalski	-
21	Rutka-Tartak	-	suwalski	-
22	Wiżajny	Historia	suwalski	-
23	Suwałki	Dla turysty	Suwałki (m)	Dla turysty
24	Ciechanowiec	-	wysokomazowiecki	-
25	Szumowo	-	zambrowski	Gminy

Źródło: opracowanie własne

Z uwagi na znaczną różnorodność form przekazywania informacji dotyczących protestanckiego dziedzictwa kulturowego trudno jest dokonać spójnej oceny sposobu ich prezentacji. Poszukiwane informacje występują zarówno jako fragmenty zwięzłego tekstu, krótkie wzmianki w tekście, jak i elementy spisów (atrakcji turystycznych, obiektów zabytkowych). Różna jest także jakość merytoryczna tych informacji – na stronach można odnaleźć zarówno fragmenty opracowań naukowych i popularnonaukowych, jak i kilkudzaniowe akapity napisane stylem zbliżonym do potocznego. Jednym z ilościowych sposobów zmierzenia istotności dziedzictwa protestantyzmu jako elementu promocji może być zastosowanie prostej analizy frekwencji z wykorzystaniem wyliczeń bazujących na liczbie słów lub – jak w tym przypadku – liczbie znaków. Obliczono udział treści poświęconych protestanckiemu dziedzictwu kulturowemu (wyniki zawiera tab. 2) dla każdej z osiemnastu podstron portali gmin wyszczególnionych w poprzedniej tabeli. Jak się okazuje, treść ta stanowi znaczny odsetek jedynie w trzech gminach: Orla, Wiżajny oraz Supraśl (odpowiednio 23,4%, 16,6% i 10,8% znaków), a w sześciu dalszych obejmując więcej niż 5% zamieszczonej na podstronach treści. Jedynie w przypadku czterech podstron udział treści odnoszącej się do dziedzictwa protestanckiego wyniósł mniej niż 1%. Warto podkreślić, że z uwagi na znaczną rozpiętość objętości zamieszczanych treści (ponad trzystukrotna różnica między najmniej i najbardziej obszernym fragmentem) ewentualna analiza prowadzona wyłącznie na poziomie wartości bezwzględnych byłaby niemiarodajna. Liczby te pozwalają jednak na wyróżnienie zarówno podstron, na których zamieszczono jedynie lakoniczne wzmianki jak i witryn, których redaktorzy poświęcili dziedzictwu protestantyzmu więcej miejsca.

Warto również przyrzeć się zamieszczanym treściom pod kątem ich jakości oraz estetyki prezentacji. Pozwala to na wyodrębnienie zarówno pozytywnych, jak i negatywnych wzorców prezentacji. Dobrym przykładem jest podstrona gminy Orla traktująca o jej historii (patrz ryc. 4). Dość obszerna treść, odnosząca się do wątków kalwinistycznych w dziejach tej miejscowości, napisana jest prostym i zrozumiałym językiem, a lekturę, mimo niskiego

poziomu graficznego całej witryny, ułatwia logiczny podział tekstu na akapity. Podobny układ i charakter posiada m.in. strona internetowa Wiżajn. Atrakcyjny wizualnie przekaz można odnaleźć także na podstronie miasta Siemiatycze poświęconej turystyce (ryc. 5.) Mimo, iż opisy atrakcji turystycznych są krótkie i zawierają elementy języka specjalistycznego z dziedziny historii sztuki, o ich atrakcyjności przesądza prostota i czytelność treści.

W 1529 r. dziedzic Orli Bohusz Bohowitynowicz zapisał w testamencie posiadłość Orlańską starszej córce Annie, która poślubiwszy w 1539 r. Stanisława Łęczyńskiego wniosła mu Orle w posagu. W 1541r. Król Zygmunt I wydał nakaz mówiący o tym, aby poddani bielscy nie najędzali dóbr Orli. Kolejnymi właścicielami Orli byli: książęta Olelkowicze Słucy herbu Pogoń. Od nich zaś w roku 1585 dobra orlańskie przejęli w swe ręce Radziwiłłowie. Wówczas to Orla jako osada nabiera szczególnego znaczenia w życiu gospodarczym i politycznym ówczesnego regionu. Hetman Wielkiego Księstwa Litewskiego Krzysztof Radziwiłł wznosił tu w 1622 r. zamek i zbór kalwiński. Stworzył rozległy kompleks dworski z pałacem, ogrodem włoskim, obiektami sakralnymi i folwarkiem. Integralną część dworu stanowiła cerkiew zamkowa świętego Jana Teologa. Do dzisiaj nie zachował się żaden fragment zamkowy.

Ze względu na ogromne starania Hetmana mieszczanom orlańskim już w 1618r. przyznano w Wilnie szereg praw i przyrzeczono nadanie praw magdeburskich, pod warunkiem zachowania dotychczasowego tempa rozwoju. Następca Hetmana Krzysztofa Radziwiłła - Janusz Radziwiłł potwierdził w 1633 roku potrzebę nadania przywileju miejskiego. W 1634 r. Orla uzyskuje prawa miejskie. Był to okres pełnego rozkwitu miasta i okolic. Wtedy to, po zakończeniu nabożeństw wśród wyznawców, odbywały się liczne targi na utworzonej targowicy, kwitł handel życie kulturalne i polityczne. Miasto stało się ośrodkiem ruchu kalwińskiego. W 1644r. odbył się tu pod przewodnictwem Janusza Radziwiłła, synod decydentów polskich i litewskich. Poza tym odbywały się tu liczne zjazdy kalwinów.

Podczas wojen szwedzkich, w latach 1655-1657 miasto mocno ucierpiało, a wyznawcy kalwinizmu wyginęli. W 1726r. zawieszono w zborze nowy dzwon lecz jeszcze tego samego roku zbór najechał biskup łódzki i dzwon ten odebrał. Według danych archiwalnych zbór znajdował się w posiadaniu kalwinów do 1732 r. Około 1754 zbór został sprzedany przez żonę Radziwiłła - Zydor. Jak głosi legenda, żona Radziwiłła zażądała w zamian 10tys. groszy, które miały być wypłacone w ciągu jednej godziny, tylko samymi groszami. Według innej wersji 2,5 tys. groszy dostarczone zostały w ciągu jednej nocy. Należy zaznaczyć, że Orla była początkiem osadnictwa Żydów już w przełomie XVI i XVII w. Według spisu z 1616 r. było tu 17 domów żydowskich i bożnica drewniana. W 1655r. mieszkało tu 540 Żydów obok ludności prawosławnej i katolickiej. W 1765 r. gmina żydowska w Orli wraz z okolicznymi wsiami liczyła 1358 wyznawców mojżeszowych i była dwukrotnie większa od gminy białostockiej. Sprzyjające, liberalne przepisy i nadawane przywileje pozwalały Żydom na niezagrażoną egzystencję i spokojne życie obok ludności innych wyznań.

Ryc. 4. Fragment rysu historycznego gminy Orla znajdującego się na stronie gminy
Źródło: <http://orla.pl/historia.html>, 25.02.2019.

komunikacja
Informacja turystyczna
Warto zobaczyć
Restauracje, bary, kawiarnie
Noclegi w mieście
Bankomaty
Taxi
Kantory
Bezpłatne Wi-Fi
Siemiatycze w rysunkach i opisach Henryka Świerzeńskiego
Legendy Ziemi Siemiatyckiej
Przewodnik turystyczny
Miejsca Pamięci Polskiego Sybiru
Punkt IT
Wirtualny spacer
Plan miasta

LINKI

CYFROWY URZĄD
WRÓT PODLASIA

jednostkowa – bez wyodrębnienia – prezbiterium – z dwukondygnacyjną kwadratową wieżą.

Wnętrze przykryte stropem płaskim, chór w części południowej na dwóch kolumnach drewnianych. Nad korpusem głównym dach dwuspadowy kryty blachą.

Do kaplicy prowadzi brama będąca jednocześnie wejściem na cmentarz. Cenny obiekt budownictwa drewnianego z początku XIX wieku.

Kaplica cmentarna ewangelicka

ul. Ciechanowiecka

Numer rejestru: 443 z 9.06.1979

Domniemane dzieło architekta Szymona Bogumiła Zuga. Usytuowana na terenie dawnego cmentarza ewangelickiego. Zbudowana ok. 1800 roku.

Budynek murowany z cegły, otynkowany, umieszczony na planie koła, o bryle w kształcie walca, nakrytej dachem kopulastym. Kasetonową kopułę wieńczy latarnia ze świetlikiem. Budynek o ciekawej elewacji zewnętrznej – gzyms i prostokątne wnęki pod nim. Wnętrze jednoprzestrzenne, centralne. Kaplica jest jedynym przykładem klasycystycznej kaplicy cmentarnej na terenie dawnego woj. białostockiego.

Dawny zespół klasztorny misjonarzy

ul. 3 Maja 1

Numer rejestru: 55 z 30.03.1956

Ryc. 5. Opis kaplicy ewangelickiej w Siemiatyczach w części strony poświęconej informacji turystycznej

Źródło: <https://siemiatycze.eu/pl/informacja-turystyczna/warto-zobaczyc.html>, 27.02.2019

Zdarza się, że duża ilość publikowanej na stronie treści nie przesądza jednoznacznie o jej jakości. Taka sytuacja ma to miejsce m.in. w przypadku rysu historycznego zespołu cmentarnego w Łomży – przesyt informacji, w połączeniu z monotonną i nieatrakcyjną formą ich prezentacji, utrudnia odnalezienie interesujących czytelnika treści. Może on ponadto odnieść wrażenie, że strona nie została przygotowana w sposób przemyślany, a treści zostały umieszczone na zasadzie „kopiuj-wklej” z innego opracowania (ryc. 6).

W ciągu dwóch lat. Zgodnie z nimi mogły istnieć dwa rodzaje grobów: stałe (nagrobki z kamienia i żelaza) oraz czasowe (krzyże drewniane). Powtórne grzebanie zmarłych dozwolone było po okresie 15-30 lat. Zmarli w wyniku epidemii np. cholery chowani byli w wydzielonych miejscach jak również samobójcy i dzieci nieochrzczone. Zgodnie z zaleceniem wydanym w 1852 r. przez lekarza powiatowego i policję, przy każdym grobie stał słupek z numerem odpowiadającym zapisowi w księdze zmarłych.

W związku z rozwojem miasta, powstaniem guberni Łomżyńskiej w 1867 r. i wzrostem liczby mieszkańców, która wynosiła w tym że roku ponad 10 tys., wynikała konieczność rozszerzenia cmentarza - powiększono go w latach 1849, 1861-1879 o tereny położone na wschód. W 1853 roku postawiono dom przedpogrzebowy według projektu budowniczego powiatowego, Teodora Bogumiła Seyfrieda. W 1866 r. wystawiono murowaną dzwonnica w pobliżu kaplicy Śmiarowskich. W 1879 r. pojawiła się neogotycka brama, a w 1888 r. mur od strony szosy zambrowskiej. Na przełomie XIX i XX wieku dużo grobowców było zniszczonych i zaniedbanych. W 1901-1902 r. cmentarz uporządkowano i obsadzono drzewami aleją cmentarną. Pierwotny drzewostan jednak nie zachował się(...) Cmentarz ewangelicki istniał od 1801 r., a nadany został darowizną i decyzją Rządu Pruskiego z tegoż roku, pomimo że gmina ewangelicko-augsburska była nieliczna. Zwiększyła się dopiero w latach 30-tych XIX w.; w 1830 r. liczyła 65 familii, czyli około 250 osób. Nie miała własnego kościoła, plebanii i szkoły. Nabożeństwa odbywały się w sali gimnastycznej kolegium pijarów. Parafią utworzono dopiero w 1843 roku, a w 1853 r. przekazano w użytkowanie kościół popijarski. Cmentarz początkowo był otoczony parkanem, ale w 1831 r. wojska rosyjskie rozebrały go i zużyły na baterie i okopy. W 1844 r. cmentarz obmurowano od północy i południa i wzniesiono kaplicę cmentarną. Stroną wschodnią zamykał mur cmentarza katolickiego, - zachodnią prawosławnego. W 1879r. wzniesiono neoromańską bramą główną. Liczba zmarłych ewangelików ciągle się zmniejszała. Po 1945 r. w ogóle nie było osób tego wyznania na terenie miasta. W 1977 r. Cmentarz ewangelicki przejął gospodarkę komunalna. Cmentarz prawosławny został założony prawdopodobnie około 1834 r. wraz z powstaniem cerkwi prawosławnej. Najwcześniejsza wzmianka o nim pochodzi z 1839 roku. Obejmował tereny położone na południe od istniejących już cmentarzy katolickiego i ewangelickiego. W związku z powstaniem nowych cerkwi i utworzeniem guberni Łomżyńskiej oraz napływem ludności wyznania prawosławnego był kilkakrotnie rozszerzany i powiększany. W latach 1851-1876, 1884-1891 oraz w 1906 r. W 1910 r. wybudowano kaplicę neoklasycystyczną pw. Grobu Pańskiego. Cmentarz zamknięto w 1922 r. W 1977 r. przejęła go w zarząd gospodarka komunalna. (...) Na XIX-wiecznym cmentarzu łomżyńskim znajduje się ponad 560 zabytkowych nagrobków różnicowanych pod względem stylowym, artystycznym i materiałowym. Zachowały się grobowce i nagrobki w stylu klasycystycznym, neoklasycystycznym, neogotyckim, eklektycznym, niektóre z elementami neorenesansowymi. Współczesne nagrobki są - można powiedzieć - bezstylowe w porównaniu z nimi. Nagrobki zabytkowe pod względem architektonicznym tworzą piękne pod względem artystycznym kompozycje. Przedstawiają urny żałobne, złamane kolumny, kapliczki z Madonną oraz figuorki dziecięce, rzeźby w blasze. Jest również cały szereg krzyży i ogrodzeń żelaznych. Grobowce i nagrobki robione były przeważnie z kamienia, piaskowca, granitu, czasami z żelaza i blachy oraz wyjątkowo z marmuru. Wykonawcami byli kamieniarze oraz znane firmy kamieniarsko-rzeźbiarskie z Łomży i Warszawy. Te piękne zabytki cmentarne w większości są zniszczone i wymagają konserwacji. W związku z tym w narożniku północno-zachodnim cmentarza komunalnego (dawniej prawosławnego) w 1978 r. utworzono niewielkie lapidarium, w którym zgromadzono fragmenty ogrodzeń żelaznych, 32 nagrobki i krzyże, secesyjną kapliczkę grobową. Na cmentarzu tym spoczywają ludzie bardzo zasłużeni i to nie tylko dla miasta, np. Jakub Waga (1800-1872) - botanik, autor Flory Polskiej; Feliks Bernatowicz (1786-1836) - pisarz, autor powieści Pojata, córka Lezdejki, Alfons Budziński (zm. 1855) - lekarz weterynarii, archeolog i badacz Mazowsza oraz wielu urzędników, adwokatów, biskupów i księży,

Ryc. 6. Fragment historii Starego Cmentarza w Łomży poświęcony jego ewangelickiej części
Źródło: <http://www.lomza.pl/index.php?wiad=140>, 26.02.2019

Można także dokonać oceny dostępności poszukiwanych informacji. Jako prosty miernik dostępności wykorzystano liczbę kliknięć, jakie trzeba wykonać, by przejść ze strony startowej do podstrony, na której zamieszczone są informacje o dziedzictwie protestanckim (tab. 2). Okazuje się, że w przypadku większości analizowanych witryn wystarczy jedno-dwa kliknięcia, by uzyskać dostęp do poszukiwanych informacji; jedynie dla stron trzech jednostek (Supraśl, Łomża, Białystok) niezbędne są trzy kliknięcia lub więcej. Wynika to z prostoty budowy niektórych witryn (zwłaszcza w przypadku gmin wiejskich), posiadających często jedynie jeden poziom podstron. Należy jednak zauważyć, że mierzona w taki sposób dostępność informacji może dawać niepełne wyniki o charakterze teoretycznym. Podobne badania warto by było w przyszłości uzupełnić o kwestię oceny konstrukcji strony internetowej pod kątem intuicyjności jej obsługi, co pozwoliłoby na faktyczną ocenę dostępności poszukiwanych informacji (przykładowo mierzoną czasem ich uzyskania).

Tab. 2. Obszerność i stopień dostępności informacji o protestanckim dziedzictwie kulturowym w strukturze stron internetowych wybranych gmin

Gmina	Rodzaj podstrony	Liczba znaków		Udział treści dziedzictwa protestanckiego [%]	Liczba kliknięć
		Dziedzictwo protestanckie	Ogółem		
Orla	Historia	1364	5830	23,40	1
Wiżajny	Historia	196	1181	16,60	1
Supraśl	Turystyka	749	6945	10,78	3
Siemiatycze	Informacja turystyczna	76	999	7,61	2
Sidra	Charakterystyka gminy	14	189	7,41	2

Choroszcz	Turystyka	1480	21492	6,89	1
Filipów	Historia	20	308	6,49	1
Sejny	Sejny w skrócie	38	651	5,84	1
Łomża	Historia	1056	18898	5,59	2
Łomża	Turystyka	2877	57647	4,99	3
Suwałki	Dla turysty	69	1873	3,68	2
Bakałarzewo	Atrakcje turystyczne	10	376	2,66	1
Przerośl	Atrakcje turystyczne	11	769	1,43	2
Bakałarzewo	Charakterystyka gminy	9	927	0,97	1
Przerośl	Historia	131	18252	0,72	2
Michałow	Rys historyczny	25	5111	0,49	2
Siemiatycze	Historia	2	665	0,30	2
Białystok	Turystyka	Nie dotyczy	Nie dotyczy	Nie dotyczy	5

Źródło: opracowanie własne

Wnioski

Zaprezentowany zarys historii wybranych wyznań protestanckich na Podlasiu pozwala stwierdzić, że w przeszłości stanowiły one istotny element mozaiki religijnej i kulturowej regionu. Możliwe jest wyróżnienie dwóch okresów, w których wpływ kultury protestanckiej na ową mozaikę był największy: osadzonego w czasach Rzeczypospolitej szlacheckiej „kalwińskiego” oraz trwającego od połowy XIX wieku do pierwszych dziesięcioleci XX – „luteranckiego”. Choć upływ czasu oraz zawirowania historyczne sprawiły, że współcześnie zasób dziedzictwa kulturowego podlaskiego protestantyzmu ograniczony jest do kilkudziesięciu obiektów w różnym stanie zachowania, ich istnienie dowodzi palimpsestycznego charakteru krajobrazu pogranicza w tym regionie.

W przeprowadzonych badaniach wykazano także, że dziedzictwo kulturowe protestantyzmu jest rzadko wykorzystywane przez jednostki samorządu terytorialnego w internetowej promocji turystycznej – niewiele ponad połowa gmin oraz niespełna 40% powiatów, w których historycznie znajdowały się ośrodki luteranizmu, kalwinizmu lub arianizmu, zamieściło o nich informację na swoich witrynach. Są to, poza nielicznymi wyjątkami, jedynie krótkie notki wskazujące istnienie tych obiektów – jedynie w przypadku kilku gmin dziedzictwu kulturowemu protestantyzmu poświęcono co najmniej kilkadziesiąt słów. Informacje nie zawsze znajdują się w części strony poświęconej turystyce – niekiedy jest to ogólna charakterystyka gminy lub rys jej historii. Tylko w kilku gminach (m.in. Wiśajny, Orla czy Supraśl) informacje odnoszące się do dziedzictwa protestantyzmu mają istotny udział w ogólnym prezentowanych treściach. Warto także podkreślić, że pamięć o protestanckich epizodach w przeszłości danej jednostki jest warunkowana przede wszystkim istnieniem materialnych pozostałości objętych ochroną konserwatorską – można wręcz pokusić się o stwierdzenie, że w wielu przypadkach są one uwzględniane wyłącznie z uwagi na wpisanie ich do rejestru zabytków. Nie jest możliwe podobnej dokonanie oceny na poziomie województwa z uwagi na brak dostępnych danych.

Jednym z czynników wpływających na niską atrakcyjność dziedzictwa protestantyzmu współcześnie jest kwestia historycznego stosunku polskiej większości do opuszczonych przez „dziedziców” obiektów. Pozostawienie świątyń i cmentarzy ewangelickich przez ich dawnych gospodarzy jest w znacznej mierze konsekwencją działań drugiej wojny światowej – ewangelicy, których znaczny udział deklarował pochodzenie niemieckie lub utożsamiał się z niemiecką kulturą, w roku 1944 opuszczali swoje miejsce zamieszkania w obawie przed

nadciągającymi wojskami radziecko-polskimi; wielu z tych, którzy zdecydowali się pozostać, wyemigrowali w późniejszym okresie. Z uwagi na doświadczenia wojenne wszystkie elementy kultury niemieckiej, a nawet jedynie kojarzące się z niemczyzną, były postrzegane przez pierwsze lata powojenne w sposób jednoznacznie negatywny. Prowadziło to do postępującej dewastacji niezagospodarowanych obiektów oraz niechęci do obejmowania ich opieką konserwatorską. Wydaje się, w konsekwencji tych działań pozostałości kultury protestanckiej traktowane samodzielnie, z uwagi na znaczny stopień ich zaniedbania i dewastacji, nie są obecnie (w porównaniu do dziedzictwa kulturowego innych podlaskich mniejszości) postrzegane jako atrakcyjne. Mogą one jednak po przeprowadzeniu renowacji z powodzeniem stać się ważną częścią opartych na wielokulturowości lokalnych produktów turystycznych. W przypadku Supraśla, Michałowa, Łap czy Choroszczy elementy dziedzictwa protestantyzmu są z kolei nierozzerwalnie związane z industrialną przeszłością tych miejscowości, co daje możliwość połączenia obu wątków w narracji turystycznej.

Literatura

- Ashworth G., Tunbridge J., 1996, *Dissonant Heritage: The Management of the Past as a Resource in Conflict*, Wiley, Chichester
- Bagińska E., 2002, *Działalność religijna Radziwiłłów birżańskich w dobrach podlaskich w XVII wieku*, „Studia Podlaskie”, 12, s. 205-228
- Banaszak M., 1987-1988, *Reformacja i reforma katolicka w diecezji wileńskiej (1527-1591)*, „Studia Teologiczne”, 5-6, s. 293-322
- Barwiński M., 2004, *Podlasie jako pogranicze narodowościowo-wyznaniowe*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź
- Bieluszko K., 2015, *Media elektroniczne jako narzędzie promocji turystycznej miasta*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu”, 379, s. 259-268
- Birecki P., 2015, *Kalwińskie budowle kościelne na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w okresie nowożytnym*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo”, 46, s. 127-153
- Bogucka M., 1979, *Miasta w Polsce a reformacja. Analogie i różnice w stosunku do innych krajów*, „Odrodzenie i reformacja w Polsce”, 24, s. 5-20
- Bukowski J., 1886, *Dzieje reformacji w Polsce od wejścia jej do Polski aż do jej upadku*, Kraków
- Chlebowski B., 1893, *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. XIII, Warszawa
- Chlebowski B., 1895, *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. XIV, Warszawa
- Chlebowski B., Walewski W., 1886, *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. VII, Warszawa
- Chlebowski B., Walewski W., 1889, *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. X, Warszawa
- Chlebowski B., Walewski W., 1890, *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. XI, Warszawa
- Ćwiklińska J., 2012, *Oficjalne portale miast w procesie promowania turystyki miejskiej*, „Studia Ekonomiczne Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach”, 119, s. 141-152
- Durydiwka M., Kociszewski P., 2013, *Wielokulturowość Podlasia i możliwości jej wykorzystania w turystyce*, „Turystyka Kulturowa”, 6, s. 5-29
- Florek M., 2007, *Podstawy marketingu terytorialnego*, Wyd. Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań.

- Gębarowski M., 2011, *Determinanty skutecznego wykorzystywania serwisów społecznościowych w działaniach promocyjnych polskich miast*, „Ekonomiczne Problemy Usług”, 75, s. 449-460
- Gołka M., 1997, *Oblicza wielokulturowości*, (w:) Kempny M., Kapciak A., Łodziński S. (red.), *U progu wielokulturowości. Nowe oblicza społeczeństwa polskiego*, Oficyna Naukowa, Warszawa, s. 53-63
- Grzesik J., 2010, *Bracia polscy w Lublinie, w lubelskim i na Wołyniu (XVI-XVII w.)*, Lublin
- Jemielity W., 2003, *Ewangelicy we wschodnim rejonie Królestwa Polskiego*, „Prawo Kanoniczne”, 46(3-4), s. 111-170
- Kizik E., 2013, *Na progu nowożytności (1466-1572)*, (w:) Jurek T., Kizik E., *Historia Polski do 1572*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa
- Kobyliński Z., 2011, *Czym jest, komu jest potrzebne i do kogo należy dziedzictwo kulturowe?* „Mazowsze Studia Regionalne”, 7, s. 21-47
- Kosman M., 1986, *Litewska Jednota Ewangelicko-Reformowana od połowy XVII w. do 1939r.*, Opole
- Koszember-Wiklik M., 2013, *Media społecznościowe w strategii public relations miast*, „Polityki Europejskie. Finanse i Marketing”, 10(59), s. 361-370
- Liedke M., 2004, *Od prawosławia do katolicyzmu. Ruscy możni i szlachta Wielkiego Księstwa Litewskiego wobec wyznań reformacyjnych*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok
- Łopacińska K., 2014, *Social media w zintegrowanej komunikacji marketingowej*, „Marketing i rynek”, 12/2014, s. 2-6
- Łukaszewicz J., 1842, *Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie*, Poznań, t. 1-2
- Maciejowski T., 2003, *Narzędzia skutecznej promocji w internecie*, Kraków
- Maroszek J., 1989, *Siemiatycze jako ośrodek dóbr ziemskich w XV-XVIII w. (do 1801 r.)*, (w:) Majecki H. (red.) *Studia i materiały do dziejów Siemiatycz*, PWN, Warszawa, s. 7-42
- Mikos von Rohrscheidt A., Szczepankiewicz-Battek J., 2017, *Dzieje i dziedzictwo reformacji luterńskiej w Polsce jako potencjał i przedmiot turystyki religijnej*, „Turystyka Kulturowa”, 3, s. 21-61
- Oleksicki A., 1989, *Zabytki architektury Siemiatycz a przemiany w rozplanowaniu przestrzennym miasta w XVIII w.*, (w:) Majecki H. (red.) *Studia i materiały do dziejów Siemiatycz*, PWN, Warszawa, s. 43-49
- Owsiankowska S., 2010, *Wielokulturowość a promocja turystyczna miejsca*, (w:) Puchnarewicz E. (red.) *Wielokulturowość w turystyce*, Wyższa Szkoła Turystyki i Języków Obcych, Warszawa, s. 31-45
- Puchnarewicz E., 2010, *Znaczenie wielokulturowości w turystyce u progu XXI wieku*, (w:) Puchnarewicz E. (red.) *Wielokulturowość w turystyce*, Wyższa Szkoła Turystyki i Języków Obcych, Warszawa, s. 15-31
- Różański K. M., 2014, *Zarys dziejów parafii luterńskiej w Białymstoku do I wojny światowej*, „Gdański Rocznik Ewangelicki”, 8, s. 84-107
- Stegner T., 2012, *Luteranie na terenie Królestwa Polskiego, „ziem zabranych” i Galicji w latach 1795-1918* (w:) Kłaczek J. (red.) *Kościół luterński na ziemiach polskich (XVI-XXw.)*, t. II, s. 7-128
- Sulimierski F., Chlebowski B., Krzywicki J., 1885, *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. VI, Warszawa
- Tazbir J., 2008, *Bracia polscy w Zabłudowie i Dojlidach. Z dziejów arianizmu na Podlasiu*, „Odrodzenie i reformacja w Polsce”, 52, s. 5-26
- Trawicka Z., 1963, *Działalność polityczna i reformacyjna Piotra Kochlewskiego*, „Odrodzenie i reformacja w Polsce”, 8, s. 125-148

- Tworek S., 1959, *Działalność polityczna i reformacyjna Pawła Orzechowskiego*, „Odrodzenie i reformacja w Polsce”, 4, s. 89-112
- Wyszomirski T., 1959, *Z przeszłości zboru protestanckiego w Węgrowie w XVII i XVIII wieku*, „Odrodzenie i reformacja w Polsce”, 4, s. 137-155
- Żerański M., 2017, *Polska. Bedeker ewangelicki*, Na Pastwiskach, Cieszyn

Wykaz konsultowanych stron internetowych

<http://orla.pl/historia.html> [25.02.2019]

<http://siemiatyczne.eu/pl/informacja-turystyczna/warto-zobaczyc.html> [27.02.2019]

<http://www.lomza.pl/index.php?wiad=140> [26.02.2019]

The forgotten heritage? Relics of Protestant culture in multicultural space of Podlasie region and its use in regional and local website tourism promotion

Keywords: cultural heritage, Protestantism, Podlasie region, tourism promotion

Abstract: Culturally heterogenous regions, due to their diversification, are usually perceived as attractive for tourism development. There is no doubt that Podlasie is that kind of region, in centuries functioning as the borderland of religions, nations, languages and downright civilisations. The influence of Orthodox (without ethnic specification), Muslim or Jewish heritage is particularly noticeable in Podlasie borderland landscape's physiognomy – and at once presumed as especially attractive for tourism. The relics of Protestant culture seem to be definitely less popular in Podlasie's cultural mosaic; however, the milestone anniversary of beginning of the Reformation movement, that was recently celebrated, inspires to take a look at the local Protestant culture's remains. On the basis of complex historical overview of Protestantism in Podlasie region, the set of Protestant material cultural heritage is identified and use of this heritage in website promotion by local authorities is also tested. Accordingly, a group of communes and districts was selected and their websites were analysed, paying special attention to the presence of data about Protestant cultural heritage and their placement in a site map.